

Kapetan fregate
dr RADIVOJE JOVADŽIĆ

Prilog razumevanju sfere vojnog delovanja u građanskom društvu

Celina vojne sfere građanskog društva retko je bila predmet filozofskog razmatranja. Njena objektivna vezanost za političko-pravnu nadgradnju, a u okvirima te nadgradnje za državu, rezultirala je iz činjenice da je ona zahvatana teorijskim razmatranjem same države i u vezi s njom. Takav odnos prema »vojnim problemima« prisutan je od Platona do Hegela. Platon je, na primer, insistirajući na »podeli poslova države«, vojni »posao« izdvojio u posebnu sferu poslova i posao posebnog sloja ljudi — vojnika u »idealnoj državi«. Isto tako, Hegel vojnu sferu vidi kao »posebnu vojnu vlast« u državi koja je »okrenuta spolja«, za razliku od »civilne vlasti« okrenutoj »prema unutra«, pa je ta vojna vlast »komplement civilnoj vlasti«.¹

U ukupnom Marksovom istraživačkom opusu nema celovitih i izričitih iskaza o suštini vojne sfere, osim kada je reč o »revolucionarnim situacijama« u kojima se fenomenologija te sfere sama od sebe nametala kao predmet mišljenja. Ali, i tu je više reč o uzgrednim napomenama nego o stavovima koji su rezultat refleksije suštine vojne sfere ili pojedinačnih bića te sfere u celini. Na stranicama svoje *Kritike Hegelove filozofije državnog prava* (1841) Marks, na primer, navodi već pomenuti Hegelov citat o vojnoj sferi građanskog društva: »Unutrašnja država kao takva je civilna vlast, a njena usmjerenost prema vani je vojna vlast, koja je ipak određena strana u samoj državi.« Moglo se očekivati da će Marks svojom poznatom

¹ Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, »V. Masleša«, Sarajevo, 1964, str. 268. Kant, iako ubeđeni pacifista, nije u svoj teorijski opus uključio celinu vojne sfere, osim što je u svom manjem radu *Večni mir* izneo vlastiti negativni stav prema ratu, vojsci i njenom delovanju kao »ubijanju ljudi«.

kritičkom analizom pojedinih Hegelovih paragrafa, kojoj je, inače, posvećeno celo ovo delo, detaljno izložiti svoje mišljenje o navedenom stavu. Međutim, Marks u nastavku teksta svu misao usredsređuje na »državu kao takvu« — na civilnu vlast, a njenu »usmjerenost prema vani«, što je za Hegela »vojna vlast«, sasvim zapostavlja.²

Odsustvo kompleksnijeg poniranja filozofije građanskog društva, a u izvesnom smislu i samoga Marksa, u sferu vojne misli i prakse uveliko su nadoknadile i nadoknađuju posebne društvene nauke. Među njima su posebno značajne sociologija i politikologija, pogotovu njihove uže discipline — vojna sociologija i politička sociologija. Međutim, treba odmah primetiti da one, upravo zbog svoje posebnosti, nisu mnogo doprinele razumevanju celine te sfere. To je slučaj i onda kada te nauke kao svoje postulate imaju neke Marksove stavove (a ne celinu njegovog mišljenja), i onda kada na osnovu njih i posebno naučnih dostignuća otkrivaju tu sferu (samo) kao splet društvenih bića ili sistem institucija s njihovim specifičnim odnosima i organizacijom, prilagođenih za ostvarivanje posebnih zadataka; dakle, onda kada tu sferu vide kao nešto što je samo po sebi vojno ili političko ne pitajući za ono »po čemu« i »radi čega« vojna sfera jeste sve to što jeste, a što one kao posebne nauke istražuju.³ Među tim posebnim naukama ne možemo a da ne pomenemo vojnu nauku, koja za svoje postojanje kao nauke može da zahvali upravo postojanju »vojnih problema« u društvu kao svom predmetu. Ali i tu nije reč o zahvatu celine jedne sfere u kojoj su ti problemi situirani, već o naučnim naporima da se »racionalnom upotrebom« tehnike i čoveka, kao i ostalih činilaca rata, osigura postizanje vojnih ciljeva utvrđenih od strane društva, odnosno države.

Pošto nam filozofska tradicija, a ni Marks, nisu ostavili izričite stavove o celini vojne sfere u građanskom društvu, tj. o njenom temelju i suštini (biti), onda celina te sfere ostaje i dalje predmet

² Marks, *Kritika Hegelove filozofije državnog prava*, »V. Masleša«, Sarajevo, 1960, str. 25. Otkrivajući činjenicu da kod Marksa nema izričitih stavova o vojnoj sferi, mnogi marksistički autori se okreću Engelsu, smatrajući pri tom da je »među klasicima postojala prećutna podela« po kojoj je Engels bio »zadužen za vojna pitanja« (A. Bebler, Marksizam i vojništvo, VIZ, Beograd 1977, str. 15 i dalje). Iz toga obično sledi zaključak po kome se sve što je napisao Engels, a tangira vojnu problematiku, može smatrati i Marksovim. Zbog toga, kada se u marksizmu traže osnove za razumevanje »vojnih problema«, obično se koristi Engels, a zatim i Lenjin, a sve se to pripisuje i Marksu, jer on je sve te radove poznavao i »odobrio«, kao što bi učinio i sa Lenjinovim, samo da ih je mogao pročitati!!

³ Uvidom u brojna sociološka ili politikološka istraživanja vojnih problema nije teško zaključiti da su ona uvek vezana za rat ili za instituciju vojske, njenu organizaciju, suštinu i odnose u njoj; zatim, za njihovu vezu sa državom, politikom, vlašću uopšte i slično, a da sama vojna sfera u kojoj se sve to pojavljuje ostaje, s obzirom na svoj temelj i suštinu, nepromišljena.

istraživanja i promišljanja. Pri tom je metodološki neophodno postulirati celinu Marksovog filozofskog, naučno-revolucionarnog mišljenja, a ne samo njegove pojedine stavove, pri čemu je Hegel nezaobilazan, kao i kod promišljanja drugih društvenih bića na tragu Marksovog mišljenja.

1. *Vojna sfera građanskog društva kao „sfera od opštedruštvenog značaja“*

Hegel je vojnu sferu u građanskom društvu shvatao kao *spoljašnju vlast i usmjerenost države prema vani*. U svojim *Crtama prava* on je još na nekoliko mesta, posredno ili neposredno, pisao o njoj. Ali, to je u suštini teorijska elaboracija navedene misli. Naime, sasvim u skladu sa svojom idejom države, Hegel piše o nužnosti postojanja odnosa među državama iz kojih proizlazi nužnost postojanja vojne sfere. Temeljni stav o tome glasi: »Kao što pojedinac nije zbiljska osoba bez relacije prema drugim osobama, isto tako ni država nije zbiljski individuum bez odnosa prema drugim državama.«⁴ U tim odnosima na delu su, prema Hegelu, odnosi »posebnih volja« koje su, »okrenute prema unutra, državna dobrobit uopće«, pa su zbog toga, »najviši zakon« jedne države u »njenom držanju prema drugim državama.«⁵ U odnosu »posebnih volja« kao »dobrobit uopće«, koja prema vani nastupa kao celina, može doći do »međusobnih razmirica« koje za svoj predmet mogu imati »bilo koju posebnu stranu njihovog odnosa... jer jedna država svoju beskonačnost i čast može staviti u svaku od svoje pojedinačnosti.«⁶ Koja će od tih »pojedinačnosti« biti konkretan povod razmirica — to, prema Hegelu, »ostaje nešto po sebi neodredivo«. O načinu razrešavanja razmirica među državama, Hegel piše: »Stoga se spor država, ukoliko posebne volje ne nađu sporazum, može odlučiti samo ratom.«⁷

Mogućnost da *međusobne razmirice* »posebnih volja«, dakle država, prerastu u rat, pa time i u potrebu za odbranom države, traži, prema Hegelu, »posebni dio« koji je posvećen tom delovanju »i ima za to posebna određenja koja postaju staležom.«⁸ Nužnost postojanja takvog posebnog staleža Hegel izjednačava sa nužnošću postojanja drugih staleža koji ostvaruju (druge) posebne interese u državi. U

⁴ Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, cit. izdr., str. 274.

⁵ Isto, str. 277.

⁶ Isto, str. 272.

⁷ Isto, str. 276.

⁸ Isto, str. 277.

vezi s tim, on piše da »u temelju njegovog formiranja stoji ista nužnost kojom drugi posebni momenti, interesi i poslovi postaju brakom, državnim ili trgovačkim staležom.«⁹

Taj stalež i njegovi poslovi koji izrastaju iz »posebnog momenta« države, a koji je *okrenut prema van*, stalni je »dio« države, budući da ona »kao individuum ne može opstajati bez odnosa s drugim državama«, dakle, prema onome što je takođe individuum van nje.

Međutim, prema Hegelu, taj stalež i njegova određenja (oružana sila, redovna vojska) nisu dovoljni u situacijama kada »samostalnost države kao takve dođe u opasnost«, a to su situacije kada »razmirice dostignu onaj stepen da se ratom stavlja u pitanje opstanak države kao individuum«. »Ukoliko država kao takva, njena samostalnost«, piše Hegel, »dođe u opasnost, dužnost poziva sve njene građane na njenu odbranu«, čime se pojačava »moć celine« koja treba da se suprotstavi »moći« jedne druge takve celine koja ugrožava njenu samostalnost. No, time se ne iscrpljuju uloga i zadaci ni tog staleža ni ukupne moći takve celine. Postoje situacije, piše Hegel, kada se ta moć može upotrebiti ne više u odbrani vlastite države, već u poslovima koji vode »negaciji samostalnosti i časti« jedne druge celine-države. Žrtva takvih poslova postaju one celine-države i »narodi koji nemaju garancije samostalnosti u svojoj oružanoj sili već u nekim drugim pogledima«. ¹⁰ Razloge takvom delovanju te sfere, koje objektivno negira samostalnost druge države, Hegel nalazi u samoj toj sferi: »ako je celina postala moć, pa je iz svog unutrašnjeg života u sebi istrgnuta prema napolje, onda odbrambeni rat prelazi u osvajajući«, ¹¹ i, dodaje, da »dugi unutrašnji mir nagoni jedan snažni individualitet«, kakav je očito vojna sfera, »na to da sebi potraži i stvori građu delovanja prema napolje«. ¹²

Šta se krije iza tih apstrakcija kojima Hegel saopštava svoja shvatanja »vojnih poslova« u građanskom društvu? Za otkrivanje toga neophodno je poznavanje ukupne Hegelove misli, a posebno političke filozofije, u kojoj navedeni stavovi imaju svoje mesto i smisao. U kontekstu tog sistema mišljenja osnovne poruke navedenih stavova bi bile: *prvo*, vojna misao i praksa građanskog društva su konstitutivni elemenat njegove dijalektike, posebno dijalektike njegove političko-pravne nadgradnje; *drugo*, one su izraz potrebe koja nastaje iz nužnih odnosa među državama; *treće*, one su sredstvo države za razrešavanje »razmirica« u odnosima sa drugim državama;

⁹ Isto, str. 272.

¹⁰ Hegel, isto, str. 271.

¹¹ Isto, str. 272.

¹² Isto, str. 276.

četvrto, one su budući elemenat i sredstvo države u čijem je delovanju ostvarenje »opšte volje« zajednice i dužnost je svih da se u tu sferu uključe, posebno onda kada je ugrožena samostalnost zajednice; *peto*, one su, prema tome, način postojanja i potvrđivanja države *prema* vani; i, *šesto*, one su kao vlast jedna moć koja se sopstvenim delovanjem potvrđuje kao moć, štaviše, traži potvrđivanje.¹³

Zahvatanjem Hegelovih stavova i poruka tih stavova o vojnoj sferi građanskog društva Marksovim filozofskim, naučnorevolucionarnim mišljenjem otkrivamo njenu bit o kojoj Hegel piše. Imajući na umu osnovne stavove marksističke dijalektike društva, možemo konstatovati da je svemu u društvu temelj ontološki sklop potreba — proizvodnja, a kada je reč o dijalektici građanskog društva: podela rada je u biti neskladan odnos relata ontološkog sklopa kao odnos veštački stvorenih potreba i njihovog proizvođenja. Taj zakoniti proces konstituisanja u biti »neprirodnog« i veštačkog temelja proizvodnje celine života građanskog društva utiče, prema Marksu, na ukupnu strukturu tog društva. Njegova najočitija konsekvencija je podela društva na relativno osamostaljene sfere ili »sektore života i rada« (ekonomija, politika, duhovna proizvodnja itd.). No, ta podela je istovremeno i pretpostavka takvom temelju, budući da relativno osamostaljena delatnost tih sfera produkuje i reprodukuje pretpostavke svoje osamostaljenosti.

Dakle, po logici Marksovog mišljenja je nesumnjivo: temelj posebnih sfera života u građanskom društvu je podela rada koja omogućuje njegovu specifičnu strukturu. U njoj se političko-pravna nadgradnja pojavljuje kao posebna sfera, područje ili sektor života čija je delatnost okrenuta ostvarivanju različitih i protivurečnih interesa u obliku opšteg a nosioci tih interesa su društvene klase. Sredstvo posredstvom koga deluje ta sfera je država kao aparat vlasti u rukama vladajuće klase.

Marksovo otkriće da političko-pravna nadgradnja kao područje života i delovanja nema temelj u samoj sebi, govori o tome da ni bića u njenom okružju, pa ni uže sfere, kao na primer vojna, nemaju temelje u sebi samima, već ono »po čemu« i »radi čega« pada izvan njih i jesu to što jesu.

S tog stanovišta se zaključuje: vojna misao i praksa građanskog društva kao sfera je po onome što nije niti vojno niti po sebi zasebno i političko, već je to vojno, što se izdvaja kao posebno i političko, istorijski omogućeno protivurečnim temeljom društva koji vla-

¹³ Posle toga nije teško zaključiti da navedeni Hegelovi stavovi stoje u temelju svake politikologije ili sociologije kada hoće da istražuju vojnu sferu (samo) kao elemenat političko-pravno-državne nadgradnje.

stite protivurečnosti proizvodnje života društva i čoveka prenosi i na odnose među narodima i državama. Ili drugačije: vojna misao i praksa, u skladu s Marksovim mišljenjem, ne mogu biti to što Hegel misli da jesu, naime, elemenat ostvarivanja »ideje države«, već da to kao nešto vojno i političko izrasta na temelju građanskog društva (a ne države), a da je njena posredovanost političko-pravnom nadgradnjom samo nužna konsekvencija opstanka načina proizvodnje života koji je utemeljen na tom temelju.

Da se sadržaj te sfere delovanja, delovanje-ostvarivanje opšteg interesa koji određuje državu u onome što ona jeste kao »opšta volja«, u kojoj je »posebno« i »pojedinačno« izmireno u »opštem« to posle Hegela i Marksove kritike njegovih shvatanja, nije potrebno naglašavati. Razlika je, kao što je poznato, u tome što je Marks otkrio da u tom »opštem« obitava »posebno« kao klasno koje sebe različitim načinima i sredstvima, među kojima i vojnim, proglašava »opštim« i nameće celoj zajednici, a u odnosima sa drugim državama, nameće i drugim narodima.

2. Odnos vojne sfere građanskog društva prema temelju društva i njegovim drugim sferama

Izrečeni zaključak o vojnoj sferi građanskog društva ima vrednost metodološkog stava za mišljenje koje hoće da bude na tragu Marksovog mišljenja.¹⁴ On je na delu već kod Engelsa. Naime, Engels je u svom *Anti-Diringu* pokazao vezu te sfere i temelja društva, kada je utvrdio da njena moć izvire iz ekonomske sfere života kao temeljne, i da je to u biti moć same te sfere. »Ništa nije zavisnije od ekonomskih preduslova«, piše Engels, »nego što je upravo vojska i flota«, sa kojima izjednačava »vojnu silu« društva.¹⁵

Međutim, uz sva uvažavanja Engelsovih istraživanja odnosa vojne sfere i temeljne sfere života, rečenim malo doznajemo o biti same te sfere. Jer, objektivno, sve što je u društvu crpi svoju moć iz rečene temeljne sfere. Pitanje se, zbog toga, mora protegnuti na ono što tu sferu čini različitom od drugih, odnosno da li je vojna sfera

¹⁴ Osnovna vrednost toga metodološkog stava je u tome što on, postulirajući različitu istorijsku oblikovanost biti građanskog društva (kao proizvod njegovog razvoja), otvara mogućnost shvatanja i onih promena koje se tiču vojnog delovanja u njemu, i to kako po sadržaju, tako i po formi.

¹⁵ Engels, *Anti-Diring*, »Kultura«, Beograd 1964, str. 193—224. Na navedenim stranicama kod Engelsa nije reč samo o dokazima da je poreklo svake sile, kako on kaže, »u privrednom položaju« jedne države (zemlje), već i o tome da organizacija i načini ispoljavanja vojne sile u bitnom zavise od tog položaja.

tek jedna među sferama života, jedan »posao« među »poslovima države«, kako je to govorio Hegel, ili se ona od svih njih razlikuje po nečemu što konstituše njenu bit i određuje njenu ukupnu fenomenologiju.

Mnoga naučna istraživanja do sada su rezultirala u spoznaji toga različitog i samo za tu sferu delovanja karakterističnog. Između ostalog, reč je o specifičnostima odnosa koji se uspostavljaju u njoj između elemenata njene strukture i samih ljudi koji u njoj deluju.

Ne ulazeći u pojedinosti tih specifičnosti, moglo bi se bar u osnovama naznačiti sledeće:

Prvo, za razliku od skoro svakog delovanja ljudi u društvu koje je stvaranje, vojno delovanje je po svojoj biti razaranje i nema svrhu u samom sebi. Ono svoju svrhu i »korisnost« ne vidi neposredno, već je pretpostavka za moguće delovanje; ono je, dakle, sredstvo jednog drugog delovanja. Kritikujući *Diringa* i njegove primere u kojima on pokušava da dokaže da je sila ono »istorijski fundamentalno«, Engels dokazuje »da je sila samo sredstvo, a da je, naprotiv, ekonomska korist — svrha«. ¹⁶ O čemu je tu, zapravo, reč? Vojno delovanje svoju bit (kao razaranje) pokazuje u oružanom sukobu država ili naroda. Ono je uspešnije ukoliko je razornije za drugu stranu kako bi se ona primorala da prizna moć one prve. Međutim, u biti, razaranje materijalne moći neprijatelja i ubijanje njegove »žive sile« nisu svrha za sebe. Svrhu te »radnje« potvrđuje naknadno, onda kada se na temelju pobede — dakle, priznaje nadmoći jedne sile — organizuje određeni način proizvodnje života koji, dakako, odgovara pobedniku, ili udovoljavanjem pobeđenog zahtevima pobedioca, bilo da je reč o političkim, ekonomskim, teritorijalnim ili drugim zahtevima.

Drugo, osnovno sredstvo delovanja vojne sfere je oružana sila, a osnovni oblik preko koga ispoljava svoju moć je oružana borba. Opšte je poznato da sastav takve sile čine »tehnika i živa sila«.

Međutim, ne može se zaobići odnos koji se uspostavlja između ta dva elementa, a on je uspostavljen tako da, s obzirom na građansku vojnu nauku i ideologiju, na »najbolji način« omogućuje korišćenje kvaliteta i jednog i drugog elementa, dakle, na način koji je primeren upotrebi sile kao sredstva za vođenje rata (oružanom borbom). Međutim, u svojoj suštini, taj odnos odgovara vladajućem kapital-odnosu, samo što je tu »pokoravanje autoritetu proizvodnog procesa u kapitalističkoj fabrici« (Engels) zamenjeno pokoravanjem autori-

¹⁶ Engels, isto, str. 193.

tetu starešine i vojne tehnike, odnosno autoritetu principa vođenja rata i oružane borbe kao disjuktivnih procesa.

Treće, unutrašnju organizaciju, a posebno odnose među ljudima unutar vojne sfere odlikuje niz specifičnosti koje se u drugim sferama delovanja ne mogu naći ili bar za njih nisu određujuće. Osnovni princip je *princip vlasti i vladanja* koji se na površini pokazuje kao odnos »vojne subordinacije«, koji, posebno, vojna sociologija već dosta poznaje. Hegel je tu činjenicu jasno izrazio mada je kod njega reč o vlasti (vojne sfere) »prema van«. Po našem mišljenju, međutim, jedna sfera delovanja i njene institucije ne mogu »prema van« biti vlast a da istovremeno same ne budu organizovane na principima vlasti. Jer, pravo upotrebe nečega ili nekoga, koje ili koga ima država u građanskom društvu (a stariji u vojsci) ne može postojati ako taj koji upotrebljava to nešto ili nekoga nema vlast nad onim što ili koga upotrebljava. To tim pre i tim više izgleda istinito što u pojedinim situacijama vojna sfera može bez i malo izmena u svojoj organizaciji i načinu delovanja da se »pretvori« i u vlast »prema unutra«.

Iz delimično naznačenih specifičnosti vojne sfere izrastaju i razumljiviji postaju odnosi i priroda tih odnosa između te i ostalih sfera života i rada građanskog društva. Budući da je organizovana moć, ona nije samo sfera među sferama života, već sfera koja je u svakom momentu »spremna i sposobna« da tu svoju moć iskaže ne samo »prema van« već i prema svakoj drugoj posebnoj sferi u »zajednici« i prema društvu u celini. Njen odnos prema ekonomskoj sferi kao temeljnoj, posle Engelsovih razmatranja, lako je razumljiv: pored toga što iz nje izrasta njena posebnost, ekonomska sfera je i ishodište njene moći; bez nje vojna sfera prestaje da bude moć. Međutim, baš zbog toga što je moć, u određenim društvenim situacijama, vojna sfera može ukupne proizvodne kapacitete da stavi u »svoju službu« nauštrb potreba čoveka i društva u celini. Odnos prema političkoj sferi, u užem smislu te reči, takođe je razumljiv: svrha vojnog delovanja koje treba da obezbedi i zaštititi nesmetanu reprodukciju građanskog načina proizvodnje života prelama se kroz prizmu politike i ukupnog državnog delovanja, tako da su teoretičari i sam sukob između država i naroda — rat — shvatili i određivali kao »produžetak politike drugim sredstvima« (Klauzevic). Odnos vojne i »duhovne sfere« u građanskom društvu je mnogostruk i ne toliko problematičan. Uzeta u svom najširem značenju, sfera kulture (opšta duhovna atmosfera povezana sa opštim položajem čoveka u društvu) oblikuje ono što Engels, na stranicama *Anti-Diringa*, naziva »vojničkim materijalom«, dakle, čoveka određene epohe, što utiče na

njegovu spremnost i sposobnost da deluje u vojnoj sferi za postizanje postavljenih ciljeva.

No, dok sve to »prima« od društva i pojedinih njegovih sfera života i rada, zapitajmo se: šta ona daje društvu, pojedinim njegovim sferama i pojedincu? Da li ekonomsku korist državi; prostor političkom delovanju kome kao sila »garantuje progresivnost«; kulturni procvat državama i narodima koji »nemaju garancije svoje samostalnosti« u vlastitoj vojnoj sili; sreću čoveku koji silom svoje države — vojnom silom — unesrećuje drugog čoveka; ili životni prostor svojoj državi, koji oduzima silom od drugih naroda ili država? Hegelova opaska da ta sfera u građanskom društvu postoji i radi toga da bi se država odbranila od napada druge države malo menja na stvari, naime, ne menja opštu sliku u biti agresivnog delovanja te sfere. Jer, nužnost odbrane jedne građanske države samo potvrđuje činjenicu da postoji jedna druga, takođe građanska država koja hoće da je oružanom silom potčini i sebe proglasi moćnijom. Otuda je moguć zaključak: *vojna sfera građanskog društva kao skoncentrisana moć i sila pokazuje se kao izdanak načina proizvodnje klasnog društva i njen je stalni pratilac*. U posebnim društvenim situacijama kada ona »postaje svesna svoje moći«, ona *teži da natkrili ostale sfere života i rada u građanskom društvu proglašavajući sebe za apsolutnu stranu celog društva*. Uočavajući njenu nabujalost i stalni rast u takvom društvu kao najrazvijenijem obliku klasnog društva, Engels zaključuje: »Vojska je postala glavna svrha države, svrha same sebe; narodi postoje još jedino zato da daju vojnike i da ih hrane.«¹⁷

3. Otuđenost i agresivnost — bitna obeležja vojne sfere u građanskom društvu

U prethodnom zaključku, a i u Engelsovom stavu da je vojska postala svrha države i samoj sebi, u suštini je izrečena mogućnost odvajanja (otuđenja) vojne sfere i njenog delovanja ne samo od naroda već i od same države čije je ona sredstvo za postizanje određenih ciljeva u odnosima sa drugim državama. Pored objektivnih uslova u građanskom društvu koji to omogućavaju (a koji se tiču opštih uslova proizvodnje života), stečena svest vojne sile o vlastitoj vrednosti, neophodnosti, a posebno svest o sopstvenoj snazi da može sve ono što sila objektivno može, vodi do toga da se ta sfera, proglašavajući sebe za apsolutnu stranu društva, pretvori od vlasti koja

¹⁷ Engels, isto, str. 207.

je načelno »okrenuta van« u »vlast prema unutra«. Tu pojavu političke nauke su nazvale *militarizmom*, koji je, po našem mišljenju, samo krajnja konsekvencija rečene mogućnosti otuđivanja te sfere.¹⁸

Ali dok je otuđenost i otuđivanje vojne sfere relativno lakše razumeti apsolviranjem poznatih Marksovih stavova o biti samog otuđenja u građanskom društvu, njena agresivnost ovde mora biti nešto detaljnije obrazložena.

Klasna istorija društva dala nam je do sada dosta podataka o tome da su ratovi njen stalni pratilac. U njima je uvek neko bio napadnut i prinuđen da se brani, ali samo zato što je neko bio napadač, naime, što je neko svojom oružanom silom nastojao da postigne neke svoje ciljeve i ostvari određene interese koji su se direktno kosili s interesima drugih država i naroda. Postavlja se pitanje: gde su koreni ili iz čega izvire ta agresivnost država jednih prema drugima u epohi građanskog načina proizvodnje života? Da li ona izvire iz samog postojanja vojne sfere i njene sile kao takve, ili ona izvire iz onog korena iz koga izviru i same »razmirice« među državama i narodima u pomenutoj epohi?

Hegel je jednim svojim stavom o vojnoj sferi ostavio mogućnost da zaključimo da je agresivnost vojnog delovanja u građanskom društvu u logici same moći kojom ta sfera raspolaže. On je pisao »da se jedan snažni individualitet« kakav je vojni stalež i moć kojom on raspolaže u građanskom društvu, dakle vojna sfera u celini, »mora iskazati prema napolje delovanjem kao sila« između ostalog i »zbog dugog unutarnjeg mira«. Prema njemu, u logici je same moći da se mora potvrđivati kao moć, a svako duže uzdržavanje od potvrđivanja moći vodi zakonito do toga da se ona u jednom momentu mora iskazati kako bi bila i ostala moć.

Hegelovi razlozi bi se, po našem mišljenju, mogli prihvatiti kao veoma racionalni. Jer, zaista, sila, moć, snaga jesu to što jesu samo ako se mogu potvrditi i kada se potvrđuju kao sila, moć i snaga — u protivnom, one to nisu.¹⁹

Ipak, logika moći nije jedini a ni odlučujući izvor agresivnog ponašanja vojne sfere građanskog društva i njegove države prema

¹⁸ Engels, na primer, sam rast vojne moći u jednoj državi naziva militarizmom, dakle samu mogućnost da se vojna sfera i njena moć pretvore u nešto drugo što po svojim prvobitnim određenjima nisu bile. Engels, isto, str. 207.

¹⁹ O tome da već samo postojanje moćnih armija uzrokuje njihovo agresivno ponašanje prema drugim narodima i državama, Kant piše: »One neprestano prete ratom... jer su uvek spremne da se pokažu naoružane za taj poduhvat. One prisiljavaju države da se međusobno bez granica nadmeću u broju naoružanih ljudi... pa takve vojske bivaju same po sebi uzrok napadačkih ratova kojima se želi rasterećenje« (Kant, *Večni mir*, u knjizi *Um i sloboda*, izd. »Velika edicija ideja«, Beograd 1974, str. 138—139).

drugim državama. Postoji, naime, nešto što utemeljuje samu moć i ono mora biti fundamentalnije od logike ponašanja onoga što je tim temeljom utemeljeno. Reč je o temelju društva iz koga izvire sve što je građansko u tome društvu, pa i agresivnost njegove vojne sfere.

Vraćajući se stavovima marksističke dijalektike društva, postaje nam jasno da je osnovni odnos proizvodjenja svega što je u građanskom društvu takvo kakvo jeste — kapital-odnos, a svrha proizvodjenja — profit. Logika kapitala je stalno širenje i stalno probijanje postojećih granica profita, koje je omogućeno stalnim razvitkom i usavršavanjem sredstava za proizvodnju, a što je, prema Marksovim rečima u *Manifestu*..., bitna pretpostavka opstojanja građanskog načina proizvodnje, života i kapital-odnosa kao takvog. Pored toga, širenje kapital-odnosa ima i druge pravce. Kada je reč o jednom konkretnom društvu, on se ispoljava kao težnja tog odnosa da kao odnos proizvodjenja izađe iz sfere materijalne proizvodnje i postane dominantan društveni odnos svih sfera života. S druge strane, on nastoji da se širi i van granica jedne određene države uzete u teritorijalnom smislu. Uostalom, zar mnogi ratovi koje su vodile građanske države za osvajanje kolonija ne govore očito da su ti ratovi vođeni radi obezbeđivanja ili sirovina ili jeftine radne snage što je, po njihovom mišljenju, bilo »prirodno« ali i neophodno za reprodukciju, širenje i učvršćivanje kapital-odnosa u zemljama koje su te teritorije osvajale.²⁰ No, istovremeno sa takvim nastojanjem jedne države javljale su se i druge sa istim pretenzijama, što je nužno izazivalo »razmirice« među njima, a to se u dosadašnjoj istoriji pretvaralo u dugotrajne ratove kojima je u dva slučaja zahvatan i čitav svet.²¹

Agresivnost vojne sfere posebno dolazi do izražaja u odnosima sa drugim državama i narodima koji sopstvenu proizvodnju života organizuju na drukčijim temeljima nego što je to građanski način. Tu konstataciju potvrđuje ponašanje pojedinih država u prošlosti, a ništa manje i danas; od Napoleonovih ratova do politike s pozicija sile u današnjim međunarodnim odnosima. Na površini tih zbivanja, kako u prošlosti tako i danas, izgleda kao da se radi (samo) o ideološkim razlikama među narodima i državama, pri čemu građansko društvo nastoji da i vojnom silom nametne vlastite vrednosti i ideale

²⁰ Mnogi teoretičari građanskog društva ovu težnju kapitala ka »svet-skom širenju« opravdavali su i tumačili njegovom »civilizatorskom ulogom«.

²¹ Analizu prvog svetskog rata sa tog stanovišta dao je Lenjin, ističući njegov imperijalistički karakter kao rezultat agresivnog ponašanja »građanskih država« s ciljem podele sveta. To isto učinio je Tito u vezi sa drugim takvim ratom, obogaćujući tu analizu momentima koji su karakteristični za to vreme. J. B. Tito, *Vojna dela*, knj. V, VIZ, Beograd 1977, str. 229—252.

drugim narodima i društvima kao opšteljdske i jedine vrednosti i ideale. Međutim, u osnovi, ipak, ostaje logika kapitala iz koje izvire i sama takva ideologija koja nastoji da potčini sve i svakoga.

No, kada smo već kod različitih ideologija kao, makar, i posrednih izvora sukoba među državama i narodima, kada se određeni »sistem života«, vrednosti i ideali jednog društva proglašavaju »pravim« i jedino primerni čoveku, pa se kao takvi i oružanom silom nameću drugim narodima i državama, valjalo bi primetiti da (jedna) ideologija može ostati i postati izvor sukoba i onda kada za svoju pretpostavku nema kapital-odnos u njegovom »čistom« obliku, već kada se temelj jednog društva konstituiše kao kvazikapital-odnos u, na primer, obliku etatizma ili u nekom drugom »prelaznom« obliku.²²

Iz rečenog proizlazi zaključak: *otuđenje i agresivnost vojne sfere u građanskom društvu izvire neposredno ili višestruko posredovano (ideologijom) iz temelja tog društva* i, kao što se bez radikalnog obrta u tom temelju ne može očekivati »nestajanje« same vojne sfere kao posebne, tako se ne može očekivati ni nestajanje bitnih obeležja — otuđenja i agresivnosti — vojnog delovanja.

4. Čovek i vojno delovanje u građanskom društvu

Do sada je vojna sfera razmatrana kao celina koja se konstituiše u poseban oblik ili segment života građanskog društva. Međutim, vojna sfera nije niti samo jedna posebna celina koja se na poseban način institucionalizuje niti samo sistem institucija sa svojim specifičnim unutrašnjim odnosima, definisanim ciljevima i oblicima delovanja. Vojna sfera je i čovekov život koji on živi povremeno ili stalno u njoj.

Sasvim u skladu s Marksovom tvrdnjom da je čovek u bitnom smislu ono biće koje jedino može da deluje (radi, proizvodi) i da je sve u društvu posredovano njegovim radom, koji u građanskom društvu dobija specifičan položaj i karakteristike, potrebno je i u vojnoj sferi potražiti čoveka, njegov položaj, svrhu delovanja i odnos prema toj svrsi, drugim rečima, odgovoriti na pitanje gde je čovek u vojnoj sferi građanskog društva.

²² Možda bi se s tog stanovišta mogli, na izvestan način, da objasne sukobi u kojima »učestvuju« i socijalističke zemlje, odnosno moguća agresivnost vojne sfere »prelaznih« društava. Iako to ovom prilikom nije predmet našeg interesovanja, primetićemo da su ti sukobi, pored ostalog, izraz težnji pojedinih takvih država da i vojnom silom ostvare ideološku dominaciju i hegemoniju nad drugim uslovima još radikalno ne prevladanih ili palijativno prevladanih protivrečnosti temelja sopstvene proizvodnje života iz koga izvire i takva ideologija i takvo njihovo ponašanje u odnosima sa drugima.

Osloncem na Marksovo mišljenje imamo polazni stav za odgovor na to pitanje: *s obzirom na opšti položaj čoveka u građanskom društvu, njegov položaj u sferi vojnog delovanja ne može biti drukčiji nego što jeste — otuđen*. Sa druge strane, neke specifičnosti te sfere i delovanja u njoj daju nam za pravo da zaključimo kako je i u toj sferi delovanja čovek *sredstvo* delovanja, a ne *subjekt*; da on ulazi kao elemenat koji konstituiše njenu moć, kao što čini moćnim proizvodni proces kapital-odnos kojim sebe kao sredstvo proizvodi.²³

Međutim, ostajanje samo na tim opštim stavovima u objašnjenju uloge, mesta i značaja čoveka u toj sferi delovanja, moglo bi nas dovesti u poteškoću da nismo u stanju da razumemo, na primjer, činjenicu da se čovek građanskog društva ipak angažuje u postizanju ciljeva koje država i vojna sfera pred njega postavljaju. Štaviše, on gine za njih svesno izražavajući herojstvo, hrabrost i slična poželjna čovekova svojstva u ratu, i to ne samo kada je u pitanju odbrana države već i u onim ratovima koji imaju osvajачki karakter.

Ako zanemarimo najamničke vojske, kao nešto što je karakteristično za ranije oblike društvenog života, u koje je čovek stupao radi »plate« i mogućnosti da u ratnim pohodima dođe do neposredne koristi, između ostalog i pljačkom, za građansko društvo, posebno za njegov najrazvijeniji oblik — kapitalizam, karakteristično je da čovek učestvuje u vojnom delovanju po *dužnosti* i *obavezi*. No, nužno je istaći da reči »dužnost i obaveza« ne stoje same, naime, uz njih uvek stoji jedan atribut koji ih bliže određuje. Reč je o atributu *građanski*. Dakle, vojno delovanje i uključivanje u njega je *građanska dužnost i obaveza* čoveka kao pripadnika građanskog društva organizovanog kao politička zajednica, odnosno država.

Spojenost toga atributa i onoga što on bliže određuje, a to su dužnosti i obaveze pripadnika političke zajednice, nije niti slučajno niti je nevažno za mišljenje koje hoće da misli sadržaj dužnosti i obaveza koje se imaju prema svojoj državi uključivanjem i angažovanjem u vojnu sferu njenog delovanja. To već od početka predočava činjenicu da je reč o obavezi i dužnosti *građanina* kao člana političke zajednice, a ne obaveza i dužnost *čoveka*. Po dužnosti i obavezi, dakle, učestvuje i angažuje se »član političke zajednice«, ono drugo čovekovo »ja« koje se oblikuje u građanina, a što je, prema Marksu,

²³ Engels ne upotrebljava u svom *Anti-Diringu* slučajno sintagmu »vojnički materijal«, već upravo zato što su teoretičari te sfere, a posebno rata, čoveka svrstavali pod »materijalom«, pored tehničkog ili nekog drugog. I pre njega, Kant se protivio takvim shvatanjima kada je u već citiranom *Večnom miru* pisao: »Osim toga ako su ljudi plaćeni za to da ubijaju ili budu ubijeni, to znači da su upotrebljeni kao proste mašine ili oruđe u ruci nekog drugog — države — a tako nešto se ne može dovesti u skladu s pravom čoveka u našoj vlastitoj osobi.«

odvojeno i različito od čoveka — biće »praktičnog života koji on vodi (ima) u sferi proizvodnje svog »privatnog bića« (homo duplex — Marks).

Posle toga i Marksovog razumevanja suštine političke zajednice i »prava« kao »na stepen zakona podignute volje vladajuće klase«, mogao bi se formulisati prvi relevantni stav o odnosu čoveka i vojnog delovanja u građanskom društvu, tj. o njegovom uključivanju u to delovanje: »Uključivanje« čoveka u sferu vojnog delovanja u građanskom društvu *nije rezultat vlastitog opredeljenja koje bi se zasnivalo na njegovoj vlastitoj spoznaji potrebe za tim delovanjem*, već je rezultat ispunjavanja dužnosti i obaveza koje građanin ima prema političkoj zajednici-državi u kojoj živi i njene potrebe da bude to što jeste — individualitet nasuprot drugim državama, a samo vojno delovanje, budući da je njegova svrha van i iznad nosioca delovanja — čoveka — otuđeno delovanje u otuđenoj zajednici.

Vojno delovanje kao ispunjavanje dužnosti i obaveza građanina prema zajednici bitno se razlikuje od delovanja najamničkih vojski ili prvih oblika stajace vojske, koje takođe ispunjavaju »dužnosti i obaveze« prema svom poslodavcu ili feudalcu na čijem feudu žive. Ta se razlika verovatno može razumeti kao razlika delovanja ljudi »prema dužnosti« i »iz dužnosti«, o čemu govori Kant.²⁴ Prema njemu, »delovanje iz dužnosti« znači delovanje »koje se dešava samo za volju zakona« ili »drugih ugovorenih obaveza« koje se mogu »isterivati nasiljem«. Za razliku od toga, delovanje prema dužnosti »proizlazi i iz izvesnih nagnuća čoveka«, što bi trebalo da znači i iz izvesnih unutrašnjih poriva čoveka da deluje tako kako deluje. Bez sumnje, delovanje najamničkih vojski jeste delovanje »iz dužnosti«, koje proizlazi iz ugovora između države kao poslodavca i najamnika, ili iz obaveze kmeta koji živi na zemlji feudalca. Vojno delovanje, pak, u građanskom društvu s obzirom na sam pojam »građanske dužnosti« — kao jedinstva objektivnog, »poštovanja zakona« i subjektivnog, »ličnih nagnuća«, proizašlih iz saznanja da je zakon »određeni način opšte volje« — predstavlja delovanje i »iz dužnosti i prema dužnosti«, što za nas ovde ima značaj drugog relevantnog stava o vojnom delovanju čoveka u građanskom društvu.

Međutim, upravo izrečeni stav kao da protivureči onom prethodnom. O čemu je tu zapravo reč? Da li delovanje proizašlo iz potrebe koja se temelji na poznatom zakonu kao »opšte volje«, vojno delovanje u građanskom društvu čini manje otuđenim, manje agresivnim ili, čak, izvorno ljudskim delovanjem? Ako je to tačno, naš prvi stav o vojnom delovanju bio bi pogrešan. Međutim, do odgo-

²⁴ Kant, *Kritika praktičnog uma*, »Kultura«, Zagreb 1956, str. 95.

vora se može doći samo ako se raščlani ono što čini sadržaj »opšte volje« i što čovek spoznaje a na osnovu čega on sam, gonjen tim saznanjem, deluje u vojnoj sferi. Traženje odgovora na to pitanje, istovremeno je odgovor i na sledeće: kako građansko društvo, odnosno država građanskog društva uspeva da angažuje »čitav narod« u vojnom delovanju, kada čovek, prema Marks, samu zajednicu — političku državu — koja određuje ciljeve toga delovanja, vidi kao iluzornu zajednicu, njene ciljeve kao njemu strane, a samo vojno delovanje kao delovanje-razaranje koje se protivi i u suprotnosti je sa njegovim ljudskim delovanjem kao stvaranjem? Ako je odgovor za to pitanje još i lak kada je reč o odbrambenom ratu, kako je tako nešto moguće u osvajачkom ratu?

Nešto se zaista moralo dogoditi s čovekom i zajednicom u kojoj on živi što je promenilo njegov odnos prema tom delovanju a što je bitno uticalo na sam način njegovog angažovanja u ratu i ukupnoj vojnoj sferi. Čini nam se da je pojava nacije tu odlučujuća.

Proces konstituisanja kapitalističkog načina proizvodnje života istovremeno je i proces konstituisanja nacija i »nacionalnih političkih država«. U takvim uslovima »opšta vojna obaveza« predstavlja pronađeni oblik, put i način da država stvori brojni *nacionalni* »vojnički materijal« koji će se, ne toliko po broju — mada i po njemu — već pre svega svojim kvalitetom, bitno razlikovati od svih dotadašnjih i koji će kao nacionalna (stajaća) vojska biti *osposobljen* i, što je još važnije, *spreman* da se angažuje u delovanju koje ima za svrhu ostvarivanje i zaštitu *nacionalnih* interesa države kao *nacionalne* zajednice u odnosima prema ili sa drugim državama.

Osposobljenost nacionalne vojske ne traži posebna objašnjenja. Ona se, uglavnom, svodi na veštinu upotrebe tehnike koju država obezbeđuje i vešto korišćenje ostalih »faktora rata«. Kao takva, težnja za osposobljenošću vojske bila je karakteristika svake vojske, svakako, zavisno od materijalnih mogućnosti države i sposobnosti stručnjaka koji se profesionalno bave vojnim poslovima. Spremnost za vojno delovanje građanske nacionalne vojske je, međutim, onaj nov kvalitet koji govori o čoveku koji tehniku i »ratnu veštinu« treba da »usvoji« i upotrebi u samom procesu vojnog delovanja, a što se ne stvara samo profesionalnim znanjima. Ako ta spremnost doista postoji kod nacionalne vojske građanske države, ona govori o tome da sada više nije potrebno golo nasilje da bi se obezbedilo delovanje »vojničkog materijala« — čoveka, već je ono vođeno i motivisano »saznatim« vrednostima koje valja vojnim delovanjem ostvariti i za njih se u ratnom sukobu izboriti. Pretpostavka za pojavu takvih vrednosti bilo je upravo konstituisanje nacija.

Pojava nacija kao zajednice ljudi istog jezika, kulture i teritorije, u »kapitalističkoj epohi podele rada« (Kardelj) vodila je do čvršćeg povezivanja ljudi među sobom »zajedničkim interesima«, i na temelju toga do promene njihovog odnosa prema samoj zajednici, jedinstvenoj teritoriji na kojoj žive, i prema njenim »opštim interesima«. U vezi s tim formiraju se i pojavljuju neke sasvim nove vrednosti koje su ranijim oblicima društvenog života i njihovim vojskama sastavljenim od etnički različitog »vojničkog materijala« — kome je jedino bilo zajedničko vojno delovanje kao takvo — bile potpuno ili gotovo potpuno nepoznate. Reč je o »ljubavi prema domovini« — patriotizmu, »rodnoj grudi«, »časti nacije«, »časti i svetlosti oružja«, »svetlim tradicijama«, »nacionalnim višim interesima« i sličnim interesima zbog kojih i radi kojih se čovek građanskog društva sada »vojnički« angažuje. I dok je najamnik, na primer, bio plaćen »da bi ubijao ili bio ubijen« (Kant) kako bi stekao neposrednu korist on, njegova porodica ili poslodavac, pripadnik nacionalne vojske koju je svorilo građansko društvo to čini i bez »plate« — u ime »viših ciljeva« i za njih, za svoj narod, za svoju otadžbinu, za čast svoje nacije i slične vrednosti. Korisnost koju on očekuje ne dobija neposredno samim delovanjem, već posredno preko zajednice kao celine, njenim prosperitetom, gomilanjem nacionalnog bogatstva i slično.

Šta se krije iza navedenih vrednosti i opštih nacionalnih interesa i koliko su ti interesi i te vrednosti zaista ljudske vrednosti i neposredni interesi čoveka u građanskom društvu, nakon Marksovih filozofskih refleksija građanskog društva i političke zajednice kao otuđene i iluzorne, u koju se ono konstituiše, ovde ne treba ponovo objašnjavati. Napomenimo samo to da se te vrednosti i nacionalni interesi pretvaraju u sredstva snažne manipulacije vojskom i narodom, jer se sve one, kao »dobrobit« države, prelamaju kroz prizmu države kao aparata vlasti i vladajuće klase koje ih, mistificirajući njihov sadržaj, pretvaraju uglavnom u gole parole bez sadržaja. Otadžbina je, na primer, najviša vrednost u ime koje se milioni ljudi angažuju u ratovima i za koju ginu. U građanskom društvu ona je često samo prazna reč koja »traži žrtve«, ali za uzvrat »malo daje«. ²⁵ Ili patriotizam. Od uzvišenog osećanja ljubavi prema svome

²⁵ Svu ispravnost reči i pojma »otadžbina« lepo je izrazio V. Vajtlig kada je u svojim *Garantijama harmonije i slobode* o njoj pisao: »Otadžbino, slatka obmano, sveta laži, koja čarobnim zanosom obavija srca ljudi, muti njihov um i remetiš njihova čula, koja služiš najbešnijim neprijateljima napretka i slobode svih kao poslednje sidro njihovih zabluda i greda spasa njihovih privilegija« (navedeno prema *Mala politička enciklopedija*, »Savremena administracija«, Beograd 1966, str. 833).

narodu, »rodnoj grudi«, domovini, u uslovima rečene manipulacije, on može da dobije i dobija i takva obeležja koja predstavljaju pokretačku snagu za primenu najgrublje sile prema drugim narodima i svemu što je van »svoga naroda« i domovine. Štaviše, u licu najgrubljeg nacionalizma i šovinizma on prerasta u delovanje koje je okrenuto ka potpunom uništenju drugih naroda i država.²⁶

Pokazuje se tako da vojno delovanje čoveka u građanskom društvu, i kada je pokrenuto »unutrašnjim porivima« kao delovanje »prema dužnosti«, zadržava svoja bitna obeležja — *otuđenje i agresivnost*, jer su vrednosti i ciljevi koje tim delovanjem želi da ostvari posredovane državnim i klasnim interesima koje im daju sasvim drukčiji sadržaj od onog koji one objektivno imaju za čoveka. On sam tako ostaje i dalje *sredstvo* kojima manipulišu od njega otuđene i njemu nepoznate sile, koje ga vode i usmeravaju njegovo delovanje.

Ako je manipulacija čovekom i njegovim delovanjem razumljivija, čak očita i nužna, kada je reč o angažovanju vojne sile — pre svega čoveka — u osvajачkim ratovima, kako stoji stvar s njegovim angažovanjem u odbrambenim ratovima? Može se očekivati da u odbrani građanskog društva nisu potrebna nikakva sredstva i oblici manipulacije vrednostima i čovekom koja bi država morala da preduzima kako bi pokrenula svoju (živu) silu u odbrani države i zemlje. Izgleda da je to »čas« u kojem na delu biva Hegelova »harmonija« opšteg i posebnog u državi jer, ovde se radi o odbrani, o opstanku jedne države koja bi ukoliko izostane angažovanje čoveka i svih raspoloživih snaga i sredstava jednostavno prestala da postoji kao »zasebni individualitet«. Angažovanje čoveka u vojnom delovanju ovde bi izviralo, kako je mislio Hegel, »iz uvjerenja kao svijesti da je moj supstancijski i posebni interes sačuvan i sadržan u interesu i svrsi nekog drugog (države — prim. R. J.) čime taj drugi za mene upravo nije više neposredno drugi već je sam.«²⁷

Istorija građanskog društva i ratova koji su se vodili (i vode) ubedljivo govori o tome da su države uspevale upravo na »građanskim vrednostima« da angažuju ne samo svoju (stajaću) vojsku već i čitave narode u odbrani zemlje i društva. Bez sumnje, te vrednosti u tim situacijama dobijaju veći značaj i predstavljaju ono što snažno pokreće čoveka i narod »na žrtvovanje za individualitet države«. Ali time one ne gube ništa od svoje biti; one i dalje ostaju klasno ograničene i apstraktne i time daleke od čoveka. Pojačan intenzitet

²⁶ Među mnogim studijama o patriotizmu videti: M. Ilić, *Razmišljanja o patriotizmu*, »Teorija in praksa«, broj 1—2/73, Ljubljana.

²⁷ Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, cit. izd., str. 214.

»unutrašnjih poriva« ka većem angažovanju — koji objektivno u tim situacijama postoji — pored toga što je izazvan spoznajom pretnje fizičkog uništenja, u suštini ostaje plod još intenzivnije manipulacije čovekom i tim vrednostima. U osnovi, dakle, vojno angažovanje čoveka i u odbrani građanskog društva ostaje posredovano državom, koja ne samo da emanira i posreduje vrednosti koje čovek brani već posreduje i samu potrebu za njihovom odbranom.²⁸ Ili drukčije, iako zbog egzistencijalne ugroženosti svih pripadnika društva od spoljne opasnosti dolazi do privremenog poklapanja »opšteg i posebnog« interesa, samo poklapanje i dalje ostaje posredovano državom i njenim »opštim« i »višim« vrednostima i interesima, pri čemu delovanje čoveka u njihovoj odbrani ostaje otuđeno i zbog toga u biti *neljudsko* delovanje. Jer, iz neljudskog položaja čoveka u građanskom društvu ne može proizaći *ljudsko* delovanje u njegovoj odbrani, osim kao *revolucionarno* rušenje temelja iz koga to neljudsko izvire.

U opštem zaključku o vojnoj sferi građanskog društva i delovanju čoveka u njoj možemo reći sledeće: postojanje i širenje vojne sfere i njene moći u građanskom društvu *izvire iz temelja toga društva i njegov je stalni pratilac*; sposobnost toga društva da čoveka *upotrebljava kao sredstvo* i van materijalne proizvodnje — u vojnom delovanju, na primer — *produbljuje njegov građanski karakter čime kompletira čovekovo ukupno otuđenje*; snaženje vojne sfere, između ostalog, i uključivanjem sve brojnijeg »vojničkog materijala« ima za posledicu upoznavanje naroda i čoveka sa oružjem čime ga *osposobljava da u izvesnom momentu sprovede svoju volju, nasuprot volji onih koji njime komanduju*. »A taj će momenat«, zaključuje optimistički Engels, »nastupiti čim narodna masa ... bude imala svoju volju ...«.

²⁸ Nastojeći da istakne razliku između »upotrebe čoveka kao mašine i oruđa u rukama države« u osvajačkim ratovima i njegovog angažovanja u odbrani zemlje, Kant piše: »Sasvim je druga stvar kada se građani dobrovoljno s vremena na vreme vežbaju u rukovanju oružjem, da bi tako sebe i svoju domovinu osigurali od napada.« Po našem mišljenju ovaj Kantov stav ima vrednost antipacije daleke budućnosti, s obzirom na društvo u kome je živeo. (Vidi Kant, *Večni mir*, cit. izd., str. 139).